

АГУЛЬНЫЯ ПРАВІЛЫ АПІСАННЯ СТАРАДРУКАЎ

Комплекс працэсаў працы з кнігай – дакументальным помнікам, адрозніваецца ад аналагічных працэсаў апісання сучаснага выдання – крыніцы інфармацыі, таму што першае паняцце ўтрымлівае ў сабе як інфармацыйнае напаўненне (змястоўны бок выдання), так і матэрыяльнае (рэч, якая была выканана ў пэўны гістарычны перыяд з адпаведным яму ўзроўнем развіцця паліграфічнай вытворчасці і ў працэсе бытавання набыла свае індывідуальныя асаблівасці).

Старадрукамі ў сучасным кнігазнаўстве ў асноўным прынята называць усе выданні, надрукаваныя да 1830 г. Але гэта не адзіная, прынятая ўсімі мяжа: кожная краіна і нават бібліятэка вырашаюць гэта пытанне ў залежнасці ад шматлікіх умоў – гістарычных абставін, колькаснага складу калекцый і г. д.

Методыка навуковага апісання паасобніка старадрука адрозніваецца ў адносінах да розных груп выданняў у сувязі з тым, што ў афармленні старадрукаў ёсць свае асаблівасці. Існуюць спецыяльныя методыкі апісання інкунабул (XV ст.), заходнееўрапейскіх старадрукаў XVI–XVIII стст., кірылічных выданняў, выданняў рускага грамадзянскага друку і г. д.

Значную цяжкасць выклікае навуковая апрацоўка замежных старадрукаў, што звязана з недахопам спецыялістаў з добрым валоданнем замежнымі мовамі і іх старых рэдакцый, методыкай апісання, амаль недасягальнасцю з-за сваёй малатыражнасці спецыяльнай метадычнай літаратуры. Менавіта таму яны ў найменшай ступені апрацаваны і ў большасці невядомы даследчыкам. Між тым заходнееўрапейскія выданні XVI–XVIII стст. даволі шырока прадстаўлены ў фондах бібліятэк, музеяў і архіваў Беларусі. Усё вышэйсказанае датычыцца і беларускіх старадрукаў на замежных мовах, большасць якіх з’яўляюцца выключна рэдкімі.

Пры навуковай апрацоўцы старадрукаў ставяцца дзве асноўныя задачы:

- правільнае вызначэнне, атрыбуцыя кожнага старадрука;
- поўнае навуковае апісанне выдання.

Поўнае апісанне складаецца з уласна бібліяграфічнага апісання і апісання паасобніка (друкарскіх матэрыялаў, пераплёту, правененцыйных звестак, спасылак на асноўную літаратуру і бібліяграфічныя крыніцы, дзе гэтае выданне апісана).

Агульнымі задачамі апісання паасобніка з’яўляюцца, па-першае, вызначэнне яго асаблівасцей як часткі тыражу, I, па-другое, выяўленне асаблівасцей, якія ўзніклі ў працэсе карыстання кнігай. Першае дае матэрыял для гісторыі кнігадрукавання, другое – унікальную гісторыка-культурную інфармацыю, якая часам дае падставы для вывучэння сацыяльнага складу чытачоў, лёсаў кнігазбораў, матэрыяльнай культуры кнігі, яе распаўсюджвання і г. д.

Выданні XV ст. – інкунабулы – шмат у чым працягвалі традыцыі рукапіснай кнігі: яны часта не мелі тытульнага ліста, выхадныя даныя паказваліся ў калафоне, афармленне ініцыялаў, заставак, рубрык рабілася ад рукі. Спецыфіка інкунабул патрабуе апрацоўкі па спецыяльных методыках.

Паколькі іх захавалася ў Беларусі вельмі няшмат і пераважная большасць іх ужо добра апісана, увага тут засяроджваецца на больш позніх выданнях.

Выданні XVI–XVIII стст. на замежных мовах таксама маюць шэраг адметных рыс, веданне якіх неабходна пры іх апрацоўцы. Адлюстроўваючы пераход ад першадрукаваных кніг да сучасных, яны нават па сваім знешнім выглядзе адрозніваюцца як ад папярэдніх інкунабул, так і ад выданняў XIX ст. У іх, з аднаго боку, можна бачыць некаторыя прыёмы аздаблення першадрукаў, з другога – пошукі друкарамі і выдаўцамі новых шляхоў у друкарскім мастацтве (наяўнасць тытульных лістоў, пагінацыі, абзацаў, спрошчаныя шрыфты без сістэмы лігатур і г. д.)

Галоўнай адметнай рысай выданняў XVI–XVIII стст. з’яўляецца адсутнасць стандарту ў аздабленні: кампазіцыя тытульнага ліста, структура кнігі, паліграфічнае афармленне – усё гэта вызначалася густам і воляй друкара, выдаўца, мастака. Адсюль індывідуальная асаблівасць паасобнікаў. Шмат старадрукаў выдавалася ананімна, пад крыптанімамі і псеўданімамі. Мова гэтых выданняў значна адрозніваецца ад сучаснай і не заўсёды зразумела нават спецыялісту-філолагу. Кнігі на нямецкай і скандынаўскіх мовах, часам на польскай друкаваліся гатычным шрыфтам, складаным для чытання.

Многія паасобнікі за час свайго існавання значна пацярпелі: страчаны ці часткова пашкоджаны тытульныя лісты, не хапае старонак і г. д., а гэта значыць – адсутнічаюць звесткі пра аўтара, заглавак, выхадныя звесткі.

На тытульных лістах побач з лаканічнай формай перадачы звестак пра кнігу сустракаецца шматслоўнасць, якая ўключае элементы рэкламы (усхваленне аўтара твора, самога твора, рэдактара, перакладчыка, мецэната і інш.; часам гэта спалучаецца з недастатковай інфармацыяй пра склад выдання).

У рэкламных мэтах прыводзіліся адрасы друкара і кнігагандлёўца. За прозвішчамі аўтара, рэдактара, каментатара, перакладчыка на тытульным лісце не былі замацаваны пэўныя месцы. Прозвішча аўтара часам прыводзілася перад загалоўкам, часам – у сярэдзіне, а часам – і ў канцы. Вельмі часта ў цэнтры тытульнага ліста змяшчаліся надрукаваныя буйным шрыфтам прозвішча і імя асобы, якой прысвячалася выданне і якую можна зблытаць з аўтарам.

Імёны і прозвішчы аўтара, рэдактара, каментатара, перакладчыка прыводзіліся звычайна ва ўскосных склонах, часам да іх далучаліся звесткі аб месцы нараджэння, прафесіі, пасадзе, вучонай ступені і г. д.

Заглавак таксама фармуляваўся адвольна, нярэдка аднаму і таму ж твору ў розных выданнях даваліся непадобныя назвы. На тытульных лістах і ў тэксце рабіліся скарачэнні слоў і тытлы.

Выхадныя звесткі прыводзіліся не толькі на тытульным лісце, але і ў своеасаблівым дадатку да яго – калафоне; прозвішча друкара ці выдаўца часта замяняла друкарская ці выдавецкая марка (знак); год выдання часам падаваўся ў хранаграме.

У старадруках, як правіла, прымяняўся падвойны ўлік аркушаў: аб’ём асноўнага тэксту падлічваўся па калонлічбах, аб’ём усяго выдання – па сігнатурах.

Характэрнай асаблівасцю некаторых старадрукаў з'яўляецца неадпаведнасць інфармацыі, змешчанай на тытульным лісце, сапраўднаму зместу выдання. Друкары XVI–XVIII стст., прытрымліваючыся традыцый рукапіснай кнігі, далучалі да асноўнага твора дадатковы матэрыял: біяграфію аўтара, артыкулы іншых аўтараў па падобнай тэматыцы. Вельмі распаўсюджаны былі выданні тэматычных зборнікаў, якія ўключалі творы розных аўтараў, а таксама зборнікаў твораў аднаго аўтара.

Адметнай асаблівасцю з'яўляецца таксама і тое, што, як правіла, гэтыя зборнікі выпускаліся без агульнага загалова, на тытульны ліст выносіўся заглавак галоўнага, звычайна першага, твора ў дадзеным выданні, а потым, у залежнасці ад волі друкара ці выдаўца да яго далучаліся назвы ўсіх ці некаторых твораў, якія ўвайшлі ў склад тома. Поўны пералік твораў, што ўвайшлі ў кнігу, паказваўся ў змесце, але неабавязкова. У некаторых выпадках паведамленне пра змест размяшчалася ўжо на тытульным лісце.

Арганізацыя матэрыялу ў выданнях была разнастайнай. Часам кожны твор пачынаўся з новай старонкі, часам ён ішоў непасрэдна пасля заканчэння папярэдняга тэксту. Іншы раз кожнаму твору (або некаторым) папярэднічае шмуцтытул ці нават тытульны ліст.

Своеасаблівай з'яўляецца *структура* старадрукаў. Акрамя прадмовы, асноўнага тэксту, зместу і неабходных паказальнікаў яны ўключалі разнастайны дадатковы матэрыял: зварот да чытача аўтара, рэдактара, перакладчыка, каментатара, друкара або выдаўца, вершы, прысвечаныя заступніку, уплывовым асабам і г. д., прывілей друкару або выдаўцу (узнаўляўся, як правіла, увесь тэкст дакумента).

Нумарацыя старонак у некаторых выпадках была скразной для ўсяго тэксту, у іншых – асобнай для кожнага твора незалежна ад наяўнасці ці адсутнасці індывідуальнага тытульнага ліста, шмуцтытула. Дадатковыя артыкулы, індэксы, як правіла, не нумараваліся. Найбольш дакладнае ўяўленне пра аб'ём выданняў давала сігнатура сшыткаў, таму што ў кожным сшытку ўлічваліся ўсе аркушы, і нумараваныя, і ненумараваныя.

Старадрукі – складаны аб'ект для вывучэння. Таму ўся работа па навуковай апрацоўцы выданняў выконваецца *de visu* на аснове міжнароднага стандарту апісання ISBD(A) і метадык, распрацаваных на яго аснове буйнейшымі бібліятэкамі былога СССР ([гл. Бібліяграфічны спіс](#)).

Апісанне старадрукаў трэба выконваць у графіцы, што прынята ў цяперашні час для мовы, на якой апублікавана выданне. Арфаграфію апісання трэба захоўваць з усімі спецыфічнымі асаблівасцямі адпаведнай эпохі. Дзякрытычныя знакі і лігатуры паказваюцца так, як яны пададзены ў выданні.

У выбары *мовы і формы загалова* апісання індывідуальнага аўтара рэкамендуецца прытрымлівацца наступных правіл:

- для старажытнагрэчаскіх, старажытнарымскіх, візантыйскіх і сярэдневяковых аўтараў выбіраецца лацінізаваная форма імя;
- для аўтараў XV–XVIII стст. – нацыянальная форма;

– для некаторых сярэдневяковых аўтараў і аўтараў XV–XVIII стст. – форма, пад якой яны атрымалі найбольшую вядомасць у літаратуры (напрыклад, Dante Alighieri).

У кожным канкрэтным выпадку мова і форма загалюўка вызначаюцца па бібліяграфічных крыніцах. Выяўленне лацінскай формы імені і прозвішча для антычных і сярэдневяковых аўтараў звычайна не прадстаўляе асаблівых праблем, таму што яна часцей за ўсё даецца ў самім выданні.

Пры апісанні кніг аўтараў XV–XVIII стст. неабходна па магчымасці арыентавацца на нацыянальныя крыніцы інфармацыі – энцыклапедыі і біяграфічныя слоўнікі, бібліяграфіі, каталогі бібліятэк.

У тых выпадках, калі прозвішча і імя аўтара не ўдалося выявіць у даступных крыніцах, у загалюўку апісання прыводзіцца форма, якая дадзена ў самім выданні.

Крыніцай апісання старадрукаў з’яўляецца кніга ў цэлым. За аснову апісання бярэцца не толькі тытульны ліст, але і калафон (калі ён ёсць), які з’яўляецца своеасаблівым дадаткам да тытульнага ліста або замяняе яго.

У тым выпадку, калі даныя на тытульным лісце і ў калафоне няпоўныя, яны дапаўняюцца звесткамі са шмуцтытула, тытульных лістоў асобных твораў (калі яны ёсць), калантытула, загалюўка перад тэкстам, зместу, прадмовы, прысвячэння ці звароту да чытача аўтара, рэдактара, выдаўца, перакладчыка, друкара, прывілеі друкару ці выдаўцу, самога тэксту кнігі.

Важнай крыніцай з’яўляецца друкарскі матэрыял: шрыфты, ініцыялы, друкарскія і выдавецкія маркі, кніжнае аздабленне – застаўкі, канцоўкі, віньетки, рамкі, ілюстрацыі.

Бібліяграфічныя даныя, атрыманыя ў выніку ўсебаковага даследавання кнігі, правяраюцца па літаратурных і бібліяграфічных крыніцах – энцыклапедыях, слоўніках, зводных каталогах і каталогах асобных калекцый, нацыянальных бібліяграфіях, кнігазнаўчай літаратуры.

Пэўныя цяжкасці ўзнікаюць пры апісанні каменціраваных тэкстаў класікаў навукі, юрыдычных і гістарычных помнікаў, Бібліі, твораў дзеячаў царквы. Гэтыя выданні неаднародныя па саставе: адны ўключалі тэкст, які каменціраваўся, але тэкст каментарыя па аб’ёме значна перавышаў тэкст першакрыніцы, у іншых каменціраваліся толькі асобныя словы, фразы тэксту.

Пры апісанні такіх выданняў рэкамендуецца кіравацца наступнымі правіламі: калі кніга ўключае поўны тэкст, які каменціруецца, апісанне падаецца пад прозвішчам аўтара тэксту (ці пад уніфікаваным загалюўкам пры апісанні кніг Бібліі, юрыдычных і гістарычных помнікаў і г. д.), на каментатара даецца дадатковае апісанне; у выпадку, калі выданне ўключае каментарыі асобных фраз, слоў, то яно апісваецца пад прозвішчам каментатара, а дадатковае апісанне робіцца на аўтара тэксту, які каменціруецца.

Пры апісанні ананімных заходнееўрапейскіх выданняў XVI–XVIII стст. ставіцца задача адшукаць аўтараў па даведачных і бібліяграфічных крыніцах, у першую чаргу па спецыяльных паказальніках ананімных выданняў. Аднак для гэтага трэба ўважліва прагледзіць і саму кнігу: часам звесткі пра аўтара можна знайсці ў прывілеі, прадмове, прысвячэнні, пачатку і канцы кнігі. Але ў

большасці выпадкаў трэба шукаць іншыя крыніцы інфармацыі – даведнікі, бібліяграфічныя паказальнікі нацыянальных літаратур, псеўданімаў і г. д.

Абавязковае патрабаванне пры апісанні замежных старадрукаў – дакладная перадача *загалоўка*, які прадстаўлены на тытульным лісце. Разам з тым дапушчальна скарачэнне празмерна доўгіх, перагружаных падрабязнасцямі загалоўкаў – выключаюцца або скарачаюцца рэлігійныя формулы, дэвізы, эпіграмы, прысвячэнні, пералік тытулаў і г. д. Але пры скарачэнні нельга ўжываць вольныя фармуліроўкі, мяняць строй фразы, склоны. Скарачэнні павінны зрабіць загалоўак больш кароткім і зручным для чытання, але не скажаць сэнс.

Пры апісанні старадрукаў неабходна з вычарпальнай паўнатай раскрываць састаў кожнага выдання і паказваць усіх асоб, якія прынялі ўдзел у іх стварэнні. Патрэбна таксама адзначаць усе адхіленні ад кананічных тэкстаў, звесткі аб дадатковым матэрыяле.

Але нярэдка звесткі на тытульным лісце не адпавядаюць сапраўднаму саставу кнігі, таму яе трэба праглядаць усю і звяраць з тытульным лістом. Цяжасці ўзнікаюць у выпадку, калі выданне ўключае некалькі твораў з самастойнымі тытульнымі лістамі і асобнай нумарацыяй старонак, гэта значыць аформленых як самастойныя кнігі, але на самой справе яны складаюць адзінае выданне. У такіх выпадках звесткі для доказу прыналежнасці самастойна аформленага твора дадзенаму выданню трэба шукаць на тытульным лісце, у змесце, прысвячэнні, прадмове, звароце да чытача, якія, як правіла, адносяцца да ўсёй кнігі. Часам такія звесткі ёсць у спісе памылак друку, паказальніках, індэксах, што складаюць навуковы апарат выдання. У некаторых кнігах адзінай прыкметай, што дазваляе звязаць самастойна аформленыя часткі ў адно цэлае, з'яўляецца сігнатура сшыткаў, якая, як правіла, скразная для асноўнага тэксту. Часам ролю злучальнага звяна выконвае кустод.

Вельмі важна адрозніваць такія зборнікі ад *выдавецкіх канвалютаў*, якія падобны па свайму знешняму выглядзе. Выдавецкі канвалют – гэта том, які складзены друкаром або выдаўцом з самастойных кніг, дзе яны ўсе аб'ядноўваюцца пад агульным тытульным лістом. У выглядзе выдавецкіх канвалютаў выходзілі творы аднаго аўтара, творы ў перакладзе і з каментарыямі адной асобы, тэматычныя зборнікі. Часам пад агульным тытульным лістом аб'ядноўваліся нераспраданыя асобнікі кніг, выпушчаных у розных друкарнях у розны час. У гэтым выпадку агульны тытульны ліст і асобныя тытульныя лісты маглі мець розныя выхадныя даныя. Нярэдка ў такіх канвалютах злучалі кнігі, якія выйшлі ў аднаго друкара ці выдаўца ў адным і тым жа годзе.

У адрозненне ад зборніка кожны твор у складзе выдавецкага канвалюта ўяўляе сабой самастойна аформленае выданне, гэта значыць мае тытульны ліст, уступныя артыкулы, асноўны тэкст, асобную нумарацыю і асобную сігнатуру. Але ў яго ёсць агульны тытульны ліст з агульным загалоўкам, што аб'ядноўвае ўсе выданні, з якіх складаецца канвалют, уступны артыкул або змест да ўсяго выдання.

Вобласць *выхадных даных* змяшчае звесткі пра тое, дзе, кім і калі была надрукавана, распаўсюджана кніга. Назва *месца выдання* даецца ў той форме, у якой яна прадстаўлена на тытульным лісце, ці ў іншай крыніцы звестак. Калі назва ўказваецца ў лацінізаванай або іншай форме, што адрозніваецца ад сучаснай нацыянальнай, у якасці ўдакладнення ў квадратных дужках прыводзіцца нацыянальная форма:

- BRESLAU [WROCŁAW];
- LONDRES [LONDON].

Для ўдакладнення сучасных назваў гарадоў можна карыстацца даведнікамі [«Orbis Latinus»](#), у якім пададзены назвы гарадоў у лацінізаванай і сучаснай нацыянальнай формах.

Калі ў кнізе ёсць два (або больш) месцы выдання, яны ўсе ўказваюцца ў апісанні ў той паслядоўнасці і форме, што і ў кнізе.

Калі месца выдання не змешчана на кнізе і бібліяграфічна не ўстаноўлена, у апісанні падаецца скарачаная форма «Б. м. або S. l.».

Звесткі пра выдаўца, друкара, кнігагандляра ўказваюцца пасля месца выдання ў паслядоўнасці і форме, у якой яны пададзены ў асноўнай крыніцы звестак.

Год выдання паказваецца толькі арабскімі лічбамі незалежна ад таго, у якой форме ён пададзены – рымскімі лічбамі, словамі або ў хранаграме ([гл. Табліцы пераводу лічбаў](#)).

У выпадку, калі на кнізе дата не ўказана і дакладную дату выдання высветліць немагчыма, у апісанні ў квадратных дужках паказваецца дапушчальная або прыблізная дата, напрыклад: [каля 1621], [канец XVII ст.] і г. д. Для даціроўкі выданняў без года і дэфектных выданняў можна выкарыстоўваць філіграні (вадзяныя знакі).

Колькасная характарыстыка павінна даць уяўленне аб поўным («ідэальным») паасобніку старадрука. Звесткі пра дэфектнасць канкрэтнага паасобніка падаюцца ў заўвагах. Улічваюцца ўсе нумараваныя і нenumараваныя аркушы, старонкі, слупкі, як занятыя тэкстам, так і пустыя, уключаючы тытульныя лісты, шмуцтытул, кнігагандлёвыя аб'явы, ілюстрацыі.

У старадруках звычайна прыводзілася як нумарацыя аркушаў (фаліяцыя), старонак (пагінацыя), слупкоў, так і сінатура сшыткаў. Лік аркушаў, старонак, слупкоў, як правіла, не быў скразным. Прадмовы, прысвячэнні, дадатковыя тэксты, індэксы (паказальнікі) у пачатку ці ў канцы кнігі часта не нумараваліся. Пры апісанні старадрукаў колькасную характарыстыку падаюць у тых адзінках, у якіх вядзецца лік у кнізе, і тымі ж лічбамі. Колькасць нenumараваных старонак указваюць арабскімі лічбамі ў квадратных дужках:

- 24 с., 184 л., 64 стб.;
- [22], XVI, 487, VIII с.

Колькасць аркушаў ілюстраванага матэрыялу (ілюстрацый, партрэтаў, карт, планаў і г. д.), якая не ўключана ў падлік старонак або аркушаў з тэкстам, падаюць пасля колькасці гэтых старонак:

- 124 с., 62 л. іл.

Навуковае апісанне старадрукаў – падстава для стварэння электронных баз даных, выдання друкаваных зводных каталогаў. Дадзеная методыка апрацоўкі старадрукаў дае першасныя неабходныя веды, якія патрэбны як для традыцыйнага апісання, так і для работы ў фармаце BELMARC. Для далейшай больш глыбокай і дэталёвай працы можна карыстацца літаратурай, пададзенай у [Бібліяграфічным спісе](#).